

Շարունակեց.

— Պաշտօնս իրաւունք կու տայ ինծի այսպէս անուանելու զքեզ: Մօրդ վրայ խօսիլդ լսելով, այդ ընտանի բացատրութիւնը բնական կերպով եկաւ շրթանցս վրայ: Անոր գորովը կորսնցուցեր ես. անշուշտ էնոր տեղը բռնող մը չկայ, սակայն քանի որ դիպուածն, թերեւ նախախնամական դիպուած մը, զիս հոս բերաւ, եթէ բան մը կը վրդովէ զքեզ, կը խռովէ զքեզ, վստահութեամբ և անկեղծութեամբ խօսէ՛, իրրեւ ի խոստովանուածութեան:

Երիտասարդին սրտին մէջ ինչ տեղի ունեցաւ: Անշուշտ հասեր էր այն վճռական ժամերէն մէկն՝ յորում սիրտն՝ երկար ժամանակ նախանձով պահելէն վերջ իր պատրանքները, իր վիշտերը, իր ցաւերը կամ խղճի խայթերը, ալ չտոկալով, կը սպասէ մտերմական բառի մը անձնատուր ըլլալու և գաղտնիքը յայտնելու համար. անոր համար, մինչ պատէն կախուած մեծ դիմագիծը կը ժպտէր բերկրա-

նօք, կոմսը ծունկ չոքեցաւ քահանային դիմաց, ձեռքերը միացուց և, շատ ցած ձայնով մը՝ զոր լսելու համար զլուխը ծոց քահանայն, ըրաւ իր խոստովանութիւնը:

Երկար ժամանակ սենեակին խոր լուծթեան մէջ միայն երիտասարդին մրմունջը լսուեցաւ՝ զոր կ'ընդհատէր մերթ ընդ մերթ քահանային լուրջ ձայնը, ապա վերջապէս սա, աչքերը դէպ ի երկինք բարձրացնելով, վայրկեան մը ամփոփուեցաւ, դրաւ ձեռքերը կոմսին զլխուն վրայ և, անհուն քաղցրութեամբ, տուաւ արձաւ կումը:

— Կը տեսնեա, սիրելի գաւակս, ըսաւ կարնիէ քահանայն, շատ դժուար բան չէ: Սակայն կոմսը պատասխան չտուաւ. ձեռքերը ուժգնաբար վզին վրայ դրաւ, կարծես կը խղզուէր, զլուխը դէպ ի ետեւ շրջեց ու տախտակամածին վրայ տարաւ ծուեցաւ. մեռեր էր:

ԺԱՆ ԹԸՆՈՒՄՏ

(Figaro)

ՄԵՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

ԵՒ ԶԳՏՈՒՄԸ

Անտարակոյս երբ մարդ աշուրները բացաւ զինք շրջապատող բնական պատկերներու առջև, ինքն իր մէջ ծագած գտաւ հմայք մը արտաքին տեսարաններէն, իր կրած գեղեցիկ ազդեցութիւնները՝ ինքնին երգի և համրոյրի հաւասար քնքշութիւններ են եղած, ատոնց վրայ անդրադառնալով խորհող միտքը, արդէն լուեւայն բանաստեղծական յղացումներ ունեցած է, և իր այդ ներշնչուած գեղեցկութիւնները պատմելով ուրիշներուն, իր պատմութիւնը ինքնին բանաստեղծութիւն եղած է, և իր առաջին հոգեկան յուզումներուն ատեն երգածն ալ քնարերւութիւն:

Այն ցեղերու վաղեմի պատմութեան մէջ կը գտնուին քնարերւ գաւան շրջաններ. մենք մեր խորենացիէն ստացած ենք գաղափար մը մեր ցեղին նախապատմական բանաստեղծութեան մասին. ինչպէս ամէն ցեղերուն մէջ, այսպէս նաև մեր ազգին մէջ գրականութիւնը անգիտակ-

ցարար ծագած է. մեր գրականութեան սկզբնական բարբառն է վէպը կամ վիպասանութիւնը. մեր երգիչները, գուսանները, կամ վիպասանները՝ նուագելով կամ պատմելով մեր ցեղին փառքերը, թախիծները կամ զուարթութիւնները կը կազմէին ցեղային բանաստեղծութիւնը. պատմողները վիպասաններ էին, երգողները գուսաններ, որոնք յայտնի են Գողթան երգիչներ անունով:

Խորենացիին յիշատակած Երգ. վիպասանից գիրքը կը համարուի ըլլալ պարականան «Շահնամէ» ի նման քնարերգական երկ մը, ուր պատմուած պիտի ըլլան մեր նախնի թագաւորներուն քաջագործութիւնները:

Գողթան քնարերգու գուսանները «Երկներ երկին և երկիր» քերթութաժողով Վահագնի հնդկական բանաստեղծութեան նկարագրութիւնն են ըրած. ուրիշ հնագոյն քնարերգական պատառիկն «Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սևաթըն գեղեցիկ» կը համարուի երգուած ըլլալ Արտաշէս Բ-ի որդի Քանաստեղծ Վրոյրէն:

Նախնի Հեթանոսական շրջաններէն՝ անտարակոյս ունեցած ենք զանազան քնարերգական բանաստեղծութիւններ՝ սակայն ո՛չ մէկ պատառիկ կայ անոնցմէ. Խորենացիին Անի կամ Հանի ամրոցին մէջ յիշատակած է Ուղիւպ կամ Ուրմայիտս ըսում մը՝ Արտաշէս Բ-ի օրով, որ զրած է մահնական պատմութիւն մը: Եւ ընդհանուր այս համոզումը զայցացած է, թէ կրօնական նախանձայուգութեամբ ջնջուելով Հեթանոսական ու մահնական երգերն ու բանաստեղծութիւնները, այժմ մեր գրականութիւնը զրկուած է այդ գեղեցկագիտական զանձերէն: Ու քանի որ ունէինք մահնակներ, կոտորուններ, անտարակոյս ունեցած ենք նաև մահնական բանաստեղծութիւններ, որոնք թէև ջնջուած են վրէժխնդրութեամբ, սակայն ժողովուրդը աւանդութեամբ ի հարկէ մինչև մեր պատմիչներուն օրերը զանոնք պիտի կարենար հասցնել, բայց կ'երևի մեր հոգեշնորհ պատմիչները խիղճ են ըրած զանոնք զրի առնելու. և այլ կերպ կարելի չէ մեկնութիւն տալ:

Մեր վաղեմի պատմական շրջաններուն մէջ՝ ուրեմն, գլուխ գործոց քնարերգական կամ քերթողական ամբողջական երկասիրութիւն մը չենք ունեցած, այլ կցկտուր պատառիկներ, որոնք մէկ նիւթի մը չեն պատկանիր, այլ տարբեր տարբեր առիթներով են երգուած. մինչդեռ Յոյները իրենց նախնական շրջաններուն մէջ՝ ունեցած են Հոմերի Իլիականին դիւցազներգութիւնը, որ թէպէտ պատառիկներով կազմուած է, սակայն ամբողջ մէկ նիւթի մը կը վերաբերի:

Մեր մէջ Գողթան երգերէն անմիջապէս վերջը, կը յաջորդեն քրիստոնէական քնարերգութեան հոգեմայլ բանաստեղծական երգերը. մեր մատենագիրները սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչին կ'ընծայեն Հովհանն. մեանց նուիրուած «Աստուած մեծ, հօր և փառաւորեալ» աղբիւսու երգը. Ներսէս Պարթև հայրապետը կը գրէ «Հանգստեան շարականները», Սահակ Պարթև «Ասոց շարքառան շարականներն» ի բաց առեալ մէկ քանի օրհնութիւններն, և կը գնահատուի իր երգաստեղծ բանաստեղծական հանճարը: Ուրբ Մեսրոպ կը համարուի հեղինակ «Մեծ պահոց շարականող»: Սակայն ամենէն աւելի եկեղեցական քնարերգութեան հոգին կը համարուի ի դարու մատենագիր Կոմիտաս Կաթողիկոս իր «Անճիկը

ճուրհակը» հոյակապ քնարերգութեամբը: Չենք երկարել շարքը երգագիր նախնիք ջերթողաց. և թէ ի՞նչ արուեստի արժանիքով անոնք ներկայացած են, այդ ալ ուրիշ առթիւ:

Գալով ամենէն հնագոյն նորածագ քնարերգութեան իսկական հանգամանքներուն, կրնանք ըսել որ բանաստեղծները երգելու կամ զրելու ատեն պարզապէս պատմիչներու դեր մը կատարած են՝ նկարագրելով եղածը ու տեսնուածը: Ժողովրդական գուսանները ինքնին կը ստեղծեն մեր գրականութեան գոհար զարդերը, այդ զարդերէն ամենէն թանկագինն է «Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս» Գողթան երգիչներու աւանդական պատմութիւնը: Երգողները ու պատմողները՝ չեն մտածած, որ ապագային համար՝ նոյն ատեն կը ստեղծեն քնարերգական զմայլելի գեղեցիկ նկարագրութիւն մը: Ուրեմն սա համոզումը կրնանք ունենալ, ինչպէս որ կը հաւաստէ Վիկտոր Հիւկոյ, թէ նախամարդուն առաջին հիացական արտայայտութիւնը ինքնին քնարերգութիւն մըն է եղած. նախամարդը արտաքին նկարներու ներշնչումով խօսեր, պատմեր ու երգեր է:

Մովսէս Խորենացին պարզ պատմիչ մըն է, բայց երբ կը յիշատակէ նախնի հայկական առասպելները, անոնց մէջ կը տեսնենք դիւցազններգութեան արուեստի շնորհքը:

Մեր եկեղեցական քնարերգութեանց մէջ՝ ընդհանրապէս արտաքին պատկերներու թելադրութիւնն յայտնի չըլլար, այլ զրոյին, երգողին հոգին կը նշմարուի իր կրած յուզումներով: Մեր եկեղեցական քնարերգութեան մէջ կը տեսնենք հոգեկան պատկերներ, կը լսենք Գերբնականին փառաբանութիւնը, ապաշխարողներու ընկճուած մեղամաղձոտ ողբերգը, մարտիրոսներու յաղթական պատմութիւնը:

Հին յունական քնարերգութիւնը անտարակոյս յայտնուած է գրական նուրբ ճաշակով. Տիրտէոս, Թէոգնիս, Ալկէս, Սափփով, Սիմոնիդէս, Պինդարոս իրենց ջերթուածներով անմահացած են. Հոովմէացի ջերթողներ Կատուլլոս և Ովիդիոս երգեցին բարոյականը, հաւատքը, խրախճանքը և հաճոյքը. քնարերգութեան ամենէն գերազանձ վարպետներ՝ ապրած են Յունաստանի և Իտալիոյ մէջ: Իսկ մեր Գողթան երգերուն մէջ կը տեսնենք մեծ ազդեցութիւն հնդկական քնարերգութիւնէն: Յետոյ կ'ունենանք «Ժամակարգութեան» մէջ ամփոփուած կրօնական քնարերգութիւն մը, ու մեր մատենագրութեան հաւաստումով՝ կը յիշատակուին եկեղեցական բազմաթիւ քնարերգու երգագիր բանաստեղծներ. ու կը տեսնենք որ չորրորդ դարէն սկսեալ մինչև երկուսուսաներորդ դար՝ մեր եկեղեցականները ճոխացուցած են կրօնական քնարերգութիւնը: Եւ այժմէն կրնանք ըսել որ մեր Թարգմանիչները Յունաստանէն դարձած ատեն ոչ միայն Ոսկեդարու հայերէն մը ստեղծեցին, այլ կրեցին հելլեն կրօնական բանաստեղծութեան հզօր ազդեցութիւնը, նոյնպէս Եբրայական սաղմոսերգութեան յայտնի տպաւորութիւնը կը տեսնենք մեր շարականներուն մէջ:

*
* *

Քնարհրգական հին փշրանքներ՝ մեր Գողթան երգերը, իրենց իրենց ցերեկները ու զրական ձևով՝ կարող են ցոյց տալ թէ ո՞ր հնագոյն ցեղի քերթուածներուն հետ խնամութիւն ունեցած են։ Մենք ըսինք որ մեր հեթանոս երգերն կրնան համարուիլ հնդկական քանաստեղծութիւններ, և այժմէն կարող ենք ըսել՝ որ ինչպէս մեր այն երգերը, նոյնպէս նաև հնդկական Վէտսեական երգերն՝ հակառակ բազմաթիւ ուսումնասիրութեանց՝ տակաւին լիովին լուսաբանուած չեն։ Վէտսեական քերթուածներուն ամենէն հետաքրքրականն համարուած է Րիգ - Վէտան։ Հնդկն ալ ամէն ազգաց պէս ունի իր աստուածային գիրքը՝ Հնդկ Աստուածաշուքը Bible de l'Inde, որ է Հնդկերոպականներու Աստուածաշուքը։

Վէտայի նուագները ամփոփուած են Րիգ-Վէտայի մէջ. բազմաթիւ են անոնք և ամենէն ստոյգները՝ են զոհաբերութեան տաղեր։

Պրահմաներուն անշէջ հուրը նուիրագործուած էր այդ նուագներով։ Հին ցեղերուն կրօնական պաշտամանց էական մասն կը կազմէր զոհաբերութիւնը. հելլէն հին մատենագրութեան մէջ կը տեսնենք զոհաբերութեանց նկարագրութիւններ՝ նման հնդկական արարողութեանց։ Երկու հնագոյն ցեղերը՝ հաւասարապէս զոհաբերութեան ատեն կ'երգէին կրօնական նուագներ։

Րիգ-Վէտան բոլորովին յատուկ քերթուած մըն է այդ զոհաբերութեանց. 10,000 տողերով միօրինակ բացատրութիւններ կը պարունակէ, որոնք կը համարուին զանազան ու բազմաթիւ նմանօրինակ վարիանտներ. հնագոյն ձևէ հնդկերոպական նախնի օրերէն մինչև Պրահմաներու սկիզբն շատ փոփոխութիւններ կրած է։ Ստէպ կը յիշուի Սոմա (տեսակ մը ըմպելի) որ փոխաբերաբար կը մեկնուի ծով, ֆրանսերէնին մէջ La libation, «la mer» որ է le soma. Իսկ զոհին կրակն ըսելով՝ կը հասկցուի «արեգակ». տակաւին մութ կէտեր կան այս բանաստեղծութեանց մէջ, եւ մենք ալ չի կարծենք որ բոլորովին լուսաբանուած է նաև մեր «Երկնէր երկին և երկիր» Գողթան երգը. միայն կրնանք համոզուիլ, որ այդ մեր վաղեմի քերթուածը Րիգ-Վէտայի նախադասութեանց հետ նմանութիւններ ունի. մեր ծանօթ երգը՝ ըստ Մովսէս Խորենացի պատմիչին՝ քնարերգուած է Տիգրանեան վահագնի համար։ Կրաւը հաւասարապէս թէ՛ մեր և թէ՛ օտար հեթանոս ցեղերու աստուածութիւնն համարուած ըլլալով, պաշտուած է և երգուած է։ Վահագնի նուիրուած երգին մէջ՝ որոշ կը տեսնուին հրապաշտութեան նշոյլներ¹. հոս կ'արտագրեմ մեր Գողթան այն երգը և Րիգ - Վէտայէն այն նախադասութիւնները որոնք նմանութիւններ են մերինին հետ.

1. Նմու. Բագմ. 1901. էջ 213 «Ագնի, Վահագն Վաշպագադ» Գերապայծառ Յովսէփ Վ. Սանալէնանի հմուտ ուսումնասիրութիւնը։

Փողոթան երգ

« Երկնէր երկին և երկիր
 երկնէր և ծիրանի ծով.
 երկն ի ծովուն ունէր զկարմիր եղէգնիկն.
 ընդ եղեգան փող՝ ծուխ ելանէր.
 ընդ եղեգան փող՝ բոց ելանէր.
 և ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր.
 նա հուր հեր ունէր.
 ապա թէ բոց ունէր մօրուս
 և աչկունքն էին արեգակունք»:

Րիգ — Վէտա

« Ով իմաստուն Ազնի, դուն որ (յաջորդաբար) Երկինքէն և Երկրէն, Ալիքներէն... ծնար, վառէ քու կրակներդ »:

« Երկինք և Երկին՝ որոնք զանի ծնան, Ալիք, Տուաշրի, Բհրի-գուք՝ որոնց ճիգերն զայն յառաջ բերին, ... զԱզնի Մանուայ տունն, որպէս զի իւր գովասանաց և զոհերուն առաջին նպատակն ըլլայ »:

« Հուրն Մանուայ տան մէջ վառեցաւ: Նա (բմպելեաց նուէրներու) ծովէն հեղեղներ կը վազեցնէ »:

« Ալիքներն (բմպելեաց նուէրներու) խորունկ անօթէն դուրս կ'ելլեն...: Կը տեսնեմ Ղրիտայի ալիքները, անոնց մէջտեղը ոսկեճաճանչ Վէտասա փայլեալ կը փողփողէ »:

« Երիւարի մը նման՝ փայլուն բոցն կրակարանէ կ'ելլէ, և կը ճօճէ ձայնիւ՝ որոտման նման երկնից կամարին տակ »:

« Ազնի իւր բոցեղէն հերը կը պարզէ »:

« Ազնի՝ ոսկեղէն մօրուք ունեցող (ղիքն), իրեն տրուած չոր կեւ րակուրները կը լափէ... »:

Ազնին երգուած է, և Ազնին կը նշանակէ հուր, իսկ Վահագն կը ստուգարանուի հրաբեր (վահ = բերել, ագն = հուր):

Ու երկու արտագրած մեր այս հեթանոս երգերուն մէջ, միեւնոյն բառերու գործածութիւնը և միեւնոյն իմաստը, անշուշտ կը մերձեցնեն նիւթին նմանութիւնները:

Ազնին կը ծնանի արեգական ծագելով՝ փայլակ, կայծակ միասին. իսկ մեր Վահագնի երգին մէջ կը կարդանք « ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր »: Այդ պատանեկիկը « հուր հեր ունէր... և բոց մօրուս ». իսկ Ազնին « բոցեղէն հեր, ոսկեղէն մօրուք »...

Ազնին իր կրակ թևերով ամպերուն կը բաղխի. և Վահագն վիշապներուն հետ կը բաղխի կը յաղթէ:

Եւ ահա այս նմանութիւններէն կը հետեցնենք՝ որ Ազնին ու Վահագն նման անձնաւորութիւններ ըլլան:

Մենք այդ հնախօսական հարցը լուսարանելու դիտում մը չունինք, այսչափ տողերուս նպատակն էր ցուցնելու, որ մեր հեթանոսական

Գողթնի երգերն՝ ձևով ու նիւթով նման են հնդկական վաղեմի բա-
նաստեղծական ընարերգութեան:

Կը տեսնենք որ այդ երկու տարազգի ըրթուածներուն մէջ հա-
ւասարապէս յիշատակուած են հուր և ջուր, երկու այդ հակառակ
տարերք իրրև աստուածութիւն պաշտուած են, ինչպէս ըսած են մեր
հին պատմիչներն, «Վառէին զԵրակն՝ Քոյրն, և զԱղբիւրն՝ Եղբայրն»:
Պատմութիւնը կ'աւանդէ՝ թէ Հնդկաստանէն կու գան քուրմեր՝ որոնք
Տարօնի մէջ հաստատուելով՝ իրենց Ագնի գերբնական կրակի պաշտա-
մունքը կը մտցունեն մեր երկրին մէջ: «Դիւրին է գուգել և գԱկնի ընդ
Վահագնի, որ գրուի և Վահակն»:
Այսպէս կ'ըսէ Հ. Ալիշան՝ և այս
ամէն արձանագրութիւնները կը հաւաստեն՝ որ մենք հնդկի ղիցարանու-
թեան հետ՝ ունեցած ենք նաև խնամութիւն անոնց ընարերգութեան
հետ:

*
* *

Համառօտ տողերով ամփոփեցինք մեր հեթանոս ընարերգութեան
ծագումին պատմութիւնը: Անտարակոյս ինչ որ տեսանք՝ տակաւին վերջ-
նական ու զրական որոշ ու ճշգրիտ գաղափար մը կարելի չէ կազմել
այդ նկատմամբ: Վասն զի ամենէն ցաւալին այն է որ չունինք նոյն
շրջանէն մնացած կատարեալ բանաստեղծական երկ մը, չունինք մեհն-
նական գրութիւններէն նոյններ. հեթանոսական գրական պատմութիւնը
ուրեմն կը մնայ տակաւին մութ ու անմշակ:

Բարեբաղդաբար աւելի որոշ գաղափար մը կրնանք կազմել՝ մեր
եկեղեցական օրերուն մէջ կազմուած երգերուն և ըրթուածներուն մա-
սին:

Աստուածարանական խնդիրներ պատճառ կ'ըլլան ըննութեան են-
թարկելու շարականները: Թէ՛ երաժշտութեան, և թէ՛ իմաստի տեսա-
կէտով բացատրութեանց կարօտն զգալի էր:

Ներհուն Մխիթարեան աստուածաբան վարդապետ Հ. Գաբրիէլ
Աւետիքեան «Բացատրութիւն Շարականաց՝» անունով ասուար հատոր
մը հրատարակելով, կու տայ ուսումնասիրութիւն մը՝ շարականներու
մեկնութիւնն ընելով, և կը յիշէ եկեղեցական այդ երգերուն ու բա-
նաստեղծութեանց հեղինակներն:

Սոյն հեղինակը՝ լատին աստուածաբաններու ներկայացնելով մեր
շարականներէն ինչ ինչ կտորներու թարգմանութիւնները, «(Ո՛չ միայն
գովէին) և ընդ վայելչութիւն իմաստից բանիցն զարմանային», այլ կը
խնդրէին որ տայ բացատրութիւններ այդ զմայլելի գործին մասին՝ որ-
պէս զի ժողովուրդն ալ լիուրի օգտուի:

«Երաժշտութիւնը աստուածային է ինքնին, իր ծագումով և իր
վախճանով»:
Այսպէս էր ըսած Պրատին, ու արդէն այսպէս ըմբռնած
էին Քրիստոսի հաւատքին առաջին մարտիրոս ժողովուրդը՝ որոնց միակ
նպատակն է եղած աղօթել ու պաշտել. քրիստոնեայները աղօթքով ու

երգով կ'ապրէին գերնական կեանքը. եկեղեցական երաժշտութիւնը՝ չորրորդ դարէն սկսեալ՝ ամէն քրիստոնեայ ազգերուն մէջ կը սկսի ծաղկիլ. եկեղեցական Հայրապետներ ու Հայեր՝ մեծ կարեւորութիւն կու տան կրօնական երգերուն, վասն զի այդ երգերն էին՝ որով ժողովուրդը զրկանքներու ու հաւածանքներու ժամանակ՝ քաջութեամբ կը դիմադրէր և երկնային սփոփանք մը կը զգար: Լաւ է ըսած սուրբ Գրիգոր Նազիանզացի, թէ «Երգը՝ նախերգանքն է երկնային փառաց»: Հին եկեղեցականներէն խստիւ կը պահանջուէր՝ երգեցողութեան յարմարութիւնը և ուսումը: Եւ ասոր համար է որ մեր եկեղեցականները Թարգմանելով Սուրբ Գրիգոր, մի և նոյն ատեն եկեղեցական երգերով ու բերթուածներով շարադրած են Շարականը, որ եկեղեցական պաշտամունքի զիրքն կ'ըլլար, և Եկեղեցիներու մէջ դպիրներու դասը կը հաստատուէր, որոնք կ'երգէին ու կը սաղմոսէին: Քրիստոնէութեան արշալոյսի օրերուն՝ երբ հաւատացեալները պաշտամունքի համար ժողովուած՝ ներկայ կ'ըլլային քահանային աղօթքներուն, սաղմոսները երգով կը կատարուէին, ժողովուրդը եկեղեցականներուն հետ այդ երգերուն կը մասնակցէր: Այս սովորութիւնը մեր մէջ շատ երկար տեւած է: Պլինիոս փոքրը՝ կ'իմացնէր Տրայիանոս կայսեր՝ ու Թիւթանիոյ մէջ քրիստոնեայները ինչ ինչ օրեր կը հաւաքուին ու երգերով կը փառաբանեն Քրիստոս՝ զայս իբրև աստուածութիւն մը ընդունելով: Հին եկեղեցիներու մէջ սաղմոսները միշտ երգելով ըսուած են, անոր համար ալ ունինք սաղմոսերգութիւն բառը:

Կը համարուի՝ որ երգերուն եղանակները առնուածըլ ան երբայական մեղեդիներէն. սաղմոսերգութիւնները հաւանականաբար եղանակուած էին եբրայական եղանակներով: Արեւմտեան եկեղեցին՝ վաղուց որդեգրած էր յունական սրբազան երգերու եղանակները, առանց նոյնութեամբ ճիշտ մնալու: Մեր հայրապետները՝ յոյն գրականութեան հետ յունական երաժշտութիւնն ալ ուսումնասիրած պիտի ըլլան իրենց յորինած շարականաց համար: Երաժշտութիւնը կամ շարականներու եղանակները առանձին մէկ նիւթն է գեղարուեստի ուսումին. այս մասին առիթ կ'ունենանք դեռ խօսելու:

Մեր մէջ ալ չորրորդ դարէն մինչև հինգերորդ դար կը ծաղկի շարականներու բանաստեղծական ու երաժշտական ուսումը, ամէն եկեղեցական՝ նախանձախնդիր է եղած ծաղկեցնելու Աստուծոյ տաճարին պաշտամունքի վերաբերեալ այդ դպրութեան մասը:

Աւագ Թարգմանիչներն՝ Սահակ, Մհարոպ և ասոնց մեծ ու կրտսեր աշակերտները՝ սատարած են այդ գործին: Այս առթիւ «Յայսմաւուրց»ի մէջ Թարգմանչաց կրօնական բանաստեղծութեանց և երգեցողութեանց մասին՝ այս յիշատակութիւնն է արձանագրուած. «Արարին երգս շաբականաց, և կարգեցին եղանակս ամենայն ձայնից, զորս բաժանեաց ի միմեանց սուրբ հայրապետն իսահակ Պարթև՝ տասն ձայնս»:

Նոյնը կը հաստատէ նաև Կիրակոս Պատմիչ, Շարականները տըպագրողները ընդհանրապէս յիշած են շարականներու յորինողաց անուններն: Եւ Հ. Գ. Աւետիքեան ընդարձակօրէն արձանագրած է այդ անունները: Ժամակարգութեան ու ժամագիրքի մէջ կան բազմաթիւ

շարականներ, տաղաչափուած աղօթքներ, և նոյնպէս արձակ բանաստեղծական մաղթանքներ¹։

Թէ՛ Արեւելեան և թէ՛ Արեւմտեան եկեղեցիներուն մէջ երբորդ դարէն սկսեալ՝ ժամերգութիւնը եկեղեցականներուն համար պարտաւորիչ էր. աղքատ եկեղեցականը եթէ՛ զուրկ էր ժամագիրքէ, հասարակաց առջև եկեղեցիին դրան քով բաց կը մնար ամրակազմ մեծ ժամագիրք մը և աղքատ եկեղեցականը անոր վրայէն իր աղօթքը կը կարդար։

Մենք քննելով յունաց ժամագիրքը, կը տեսնենք որ մեր Շարականաց երգերն և ժամագրքի աղօթքներն՝ եթէ ո՛չ զուտ բառ առ բառ, սակայն ինչ ինչ նախադասութեամբ նման են յունականին, և կերպով մը անոնց օգնութեամբ յարմարցուած են։

Հոս մենք շատ համառօտ տողերու մէջ կը յիշատակենք նմանութիւններն և յարմարցուած շարականներն ու աղօթքներն. իմ բաղդատութեան աղբիւրս է յունական ժամագիրքն «Գիրք Յունաց որ կոչի Օրօրկիօն մեծ»։ (Նորապէս թարգմանեցեալ հոգաբարձութեամբ Ի Ճամբի որդի տիրացոյ Յակոբէ։ Յամի տեառն 1749)։

Եթէ դուրս է երկարօրէն ծանրանալու նմանութեանց վրայ, և կարելի չէ օրինակներ ամբողջապէս յիշատակելն, Ահաւասիկ կարեւոր ենք։

Յոյն. «Երանեմք զքեզ ամենայն ազգք, Աստուածածին կոյս, քանզի ի քեզ անբովանդակելի Քրիստոս Աստուած մեր բովանդակիլ հաճեցաւ»։

Հայ. «Ուրախ լեր Մարիամ կոյս անապական. զի ի հայրական ծոցոյ անմեկնելի Որդին ի քո յանձն առնու բընակիլ յորովայնի»։

Ժամասացութեան ատեն կարգ մը աղօթքներ կան, որոնք շատ նման են յունականին, ընդհանրապէս յոյնը համառօտ է. մերինն պահելով յունականին իմաստներուն քովանդակութիւնը, ընդլայնած է նոր նոր բառերով. այս առթիւ կարելի է բազմաթիւ «Սեղանոյ օրհնութեան» աղօթքը, «Օրհնեալ ես տէր» յունականին հետ «Օրհնեալ ես Աստուած»։ (տես յոյն էջ 112)։ Զուտ թարգմանութիւն է կիրակամտից զմայելի «Լոյս զուարթ» երգը. յոյն իբր վերնագիր կ'արձանագրէ այս տողերը. «Երգաբանութիւն ի վերայ Երանելի Երբորդութեանն աւարեալ Սոփրոնիոսի Պատրիարքին Երուսաղէմայ»։ Ահաւասիկ քառական տարբերութիւններն

Յոյն. Սրբոյ երջանկի՝

Հայ. Սրբոյ կենարարի

Յոյն. Տեսեալք զլոյս երեկոյի

Հայ. Տեսաք զլոյս երեկոյիս

Յոյն. Երգաբանեմք զհայր

Հայ. Օրհնեմք զհայր

Յոյն. Հոգին Աստուածն

Հայ. Հոգիդ Աստուծոյ

1. Հմտ. «Բացօր. Շարականաց». էջ 2։

Յոյն. «Արժան է քեզ ի յամենայն ժամու երգարանեալ ձայնիւր երջանկօք Որդի Աստուծոյ, կենդանութեան տուող. վասն որոյ Աշխարհս զքեզ փառաւորէ»:

Հայ. «Եւ ամենեքեան ասեմք ամէն. Արժանաւորեա զմեզ յամենայն ժամ օրհնել ձայնիւ երգով զանուն փառաց ամենասուրբ Երրորդութեանդ, որ տայ զկենդանութիւն. վասն որոյ և աշխարհս զքեզ փառաւորէ»:

Ժամագրքին մէջ կայ ուրիշ երգ մը Խաղաղականին, «Շնորհեա մեզ տէր ի գիշերի զերկնային զխաղաղութիւն քո» սկզբնատողով. այս ևս զուտ Թարգմանութիւն է. (Հմտ. յիշեալ յոյն ժամագր. էջ 142-144):

Ժամագրքին մէջ Գրիգոր Նարեկացիէն ունինք աղօթքներ. ասոնց նախնական անարուեստ ձևն նմանօրինակ կը գտնենք այս յոյն ժամագրքին մէջ եղած «Բաւլօսի Միանակեցի» և «Անդիոքացու Միայնակեցի, և Բանդիքտոսի» աղօթքներուն (Հմտ. էջ 159-161 և նաև էջ 171-173):

Չնով նման են Աստուածածնայ, Առաքելոց, Մարտիրոսաց և Խաչի ինչ ինչ շարականները. սակայն ամէն պարագայի մէջ, կրնանք ըսել որ մեր շարականներու արուեստագեղ արժանիքը աւելի բարձր է. իմաստի նմանութիւններն զգալի են նա մանաւանդ յարութեան և ծնունդի երգերուն մէջ:

Մեր եկեղեցական քնարերգութեան արուեստագեղ վսեմութիւնը՝ աւելի երբայեցի սաղմոսերգու բանաստեղծութեան կը պարտինք:

Մեր շարականներու գրեթէ մեծ մասը կաղապարուած է սաղմոսներով: Հոգեբուխ օրհնութիւնները մարգարէներու սրտով նուագուած, արծազանգ գտած են մեր հայրապետներու շարականներուն մէջ:

Երբայեցի մարգարէները երկու տեսակ աստուածային աղօթքներ ունէին, Սաղմոս և Օրհնօրհն: Սաղմոսները նուագարանով կ'երգէին և Օրհնութիւնները պարզապէս իբրև աղօթք բերնով կը քնարերգէին:

Հոս հետաքրքրութեան համար, իբրև նմոյշ կ'արձանագրեմ հետեալ երբայական Օրհնութիւնները, որոնց վրայ կաղապարուած են մեր Ստեփաննոս Սիւնեցիին յօրինած Աւագ Օրհնութեան շարականները: Սակայն պէտք է ըսել, որ ըստ շարականին իմաստին, նուրբ ճաշակով յարմարցուած ու յիշատակուած են երբայական այդ փոխառեալ օրհնութիւններն: Իբրև օրինակ հոս արտագրուած երգերուն շեղագիր տողերն երբայեցիէն փոխառեալ են.

«Օղևական ընդունելի. եղև իմ տէր ինձ ի փրկօրհն. սա է իմ Աստուած և փառատրեցից ըզսա»:

«Տէր խորտակէ զպատերազմունքս Տէր է յոյս անուն նորա. որ փրկեաց զամենեանս ի ձեռաց նեղչաց իւրեանց...»:

«Զկաշառս փառաւովն ի ըզգօրոքին նորա Տէր ընկեց ի ծով կարմիր. այն որ հրգօրն է կարողութեամբ...»:

Այսքան բաւական համարելով, կը փութամ ըսելու, որ նոյն իսկ այս նմանութեանց մէջ՝ շարականի հայ հեղինակն՝ աւելի ստեղծող է, քան թէ ընդօրինակող, զի հոգեբուխ երկնային իմաստներով հիւսած է բանաստեղծութեան նիւթը. գեղեցիկ ու յաղթական վեհութիւն մը կը տիրէ աւագ օրհնութեանց ամէն շարականաց մէջ:

Մեր քնարերգութեան ծագումի մասին այսքանը բաւական կը համարիմ՝ իրրեւ ուրուագիծ նկարագրութիւն մը:

* * *

Միշտ արտաքին խոշոր ղէպքեր պատճառ են եղած գրական ու արուեստագիտական յեղաշրջումներու:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Քրիստոնէութիւն կը քարոզէ, Վահագնի ու Անահիտի մեհնանները կը կործանին ու անոնց աւերակներուն տակ կը թաղուի հայ մեհենական գրականութիւնը. և Ս. Մեսրոպ զտնելով հայկական տառերը, այլեւս քրիստոնեայ հայ եկեղեցականները կը սկըսէին հոգեշահ գրքերով ճոխացնել մեր ցեղին մատենագրական ճիւղը: Յունաստանէն դարձող Սահակ Մեսրոպի աշակերտները՝ յափշտակուած հելլէն կրօնական հեղինակներու սրբազան երկերով, կը սկսին թարգմանել հոգեբույս սրբազան ճառեր, մեկնութիւններ, խրատականներ: Նախնի քրիժոռնէական շրջաններու ամենէն փայլուն դէմքերն Եւսեբիոս, Աթանաս, Բարսեղ, Եփրեմ, Գրիգոր Նիսասցի, Յովհան Ոսկերեան և ուրիշներ՝ առաքելական շրջաններուն կը յաջորդէին և նոր քրիստոնեայ եկեղեցիին վարդապետութեան ամենէն զօրեղ քարոզիչներն էին լլային. մեր Ոսկեդարու մատենագիրներուն աղբիւրներն աստոնջ էին և աստոնջ ոճով իրենք ալ կը ճառէին և կը գրէին:

Հելլէն հին մատենագրութեան շրջանին յաջորդած էր եկեղեցական քրիստոնեայ գրականութիւնը, թէ՛ Յունաստանի և թէ՛ Հայաստանի մէջ Քրիստոսի Աւետարանին ձայնը կը լսուէր. մեր թարգմանիչները Յունաստանէն չէին բերեր հին հելլէն բանաստեղծութիւնը, այլ նոր եկեղեցական Հայրերու հոգեշահ մատենաները:

Մեր Ոսկեդարը՝ մի և նոյն ատեն բարբերու յեղաշրջումի դարը կը ներկայացնէ. հեթանոսութեան՝ քրիստոնէութիւնը կը յաջորդէ, մեր հայրապետները ու վարդապետները կը սիրցնէին զրկանքի, հալածանքի, ապաշխարութեան՝ երջանկութիւնը:

Բարեպաշտ ժողովուրդին աչքերէն արցունքներ ինկան այն դաշտին վրայ ուր Գրիգոր Լուսաւորիչ քրիստոնէութեան սերմն էր ցանած, արցունքները կ'ոռոգեն այն հաւատքի դաշտը, երբ առաջին անգամ հայ տառերով կարդացուեցաւ Քրիստոսի Աւետարանը: Հայ հայրապետները իրենց գրականութեան մէջ կը սիրցնէին հաւատք՝ սէր և արքայութիւնը:

Նոր քրիստոնեայ տաճարներու շէնքերը, և նոր եկեղեցական երգերը՝ Հայաստանի մէջ կը ստեղծէին գեղարուեստի նոր շրջան մը. ահա՛ ինչ որ ուսումնասիրութեան նիւթեր են:

Եւ մինչև քսաներորդ դար գրականութիւնը սեփականութիւնն եղաւ հայ եկեղեցականներու, և ամէն շրջաններու մէջ յայտնի երեւցաւ միշտ ձգտում մը զուտ կրօնական մատենագրութեան. յայտնի երեւցաւ որ մեր մէջ քրիստոնէութիւնը անհունութեան հետ ապրելու նախասահմանուած էր...

* * *

Յունական և Եւրոպական գրականութեան ազդեցութիւնը որոշ ձև մըն է տուած մեր եկեղեցական մատենագրութեան:

Յետոյ կը կրենք Պարսկական գրականութեան ազդեցութիւնը, որով հրապոյր մը կ'առնեն մեր աշուղներու տաղերգութիւնները:

Ժողովրդական հէքեաթները արեւելեան վառվառ երեակայութեամբ հիւսուեցան:

Ու երբ տպագրութիւնը և լեզուագիտութիւնը ծաղկեցաւ, այլևս Եւրոպայի գրականութեան անձնատուր եղանք:

Եւ շարունակաբար յատուկ շրջաններ իրարու կը յաջորդեն, ու ամէն ատեն մեր գրականութիւնը յեղաշրջումներու կ'ենթարկուի ծագումէն մինչև մեր ներկայ օրերն: Ու մենք մերթ ընդ մերթ նկատի կ'առնենք այդ շրջաններու կարկառուն կէտերն:

* * *

Հետաքրքրական է գիտնալն որ մեր գրողները ինչ ձգտում ունեցեր են, ինչ գաղափարներով գրած են, և ինչ որոշ հոգեբանութիւն մը ցոյց են տուած:

Ընդհանրապէս ստիպողական պատճառներ կան որ ցեղ մը կը մղեն գիտակից ըլլալու ինքն իր յատուկ նշանակութեան. կէս դար առաջ մենք հայերս ինչ նշանակութիւն ունէինք ընդհանուր ազգութեանց առջև, ինչ գրականութիւն ունէինք որ զոնէ փոքր ինչ շահեկանութիւն մը ցոյց տար:

Ուստի նկատի առնելով մեր գրողներու ձգտումները, և գրութեանց հոգեբանութիւնը, յայտնի կը տեսնուի թէ հալածանքները սթափեցուցիչ ազդակներ են եղած ազգասիրական նախանձախնդրութիւն մը ստեղծելու, և սկսուած է գրականութիւն մը որ անոյշ և սիրուն հայրենասիրութիւն կը բուրէ. և գրական վերազարթումը ցոյց տուած է Եւրոպայէն գծուած այն ուղին, որ յառաջագիտութեան կը հասցընէր նոր սերունդը՝ մտքին դատողութիւնը աւելի գերազանց ճշմարտութիւն համարելով...

Ֆրանսացի գրողները 1870ի պատերազմով՝ գրական կրակոտ շրջան մը կը սկսէին: Յատուկ և շահեկան շրջան մըն էր այն: Մեր մէջ հալածանքի թուականները միշտ կրկնուած են. անոնք այն ատեն միայն կրցան անհատներուն և ընդհանուրին վրայ հզօրապէս ազդել, երբ ազատ մամուլը բարձրագոյ ընդվզումի ձայնը տարածեց, երբ գրագէտ անհատը իրաւունք համարեցաւ ըմբոստացումը:

Հալածանքներու և ջարդերու միշտ յաջորդեր է գաղթականութեան կարավանը. դարերու ամէն շրջաններու մէջ՝ այդ սրտաբեկ արկածները քստմնելիօրէն չլատեր են հայ հանրութիւնը, և մինչև վերջը դժբաղդութիւնը ճակատագրական անջնջելի պատուհաս մը համարուելով, մեր ցեղը այլևս հաշտուած կ'ապրէր սուրի և կրակին հետ ու լատովներտ:

ցինքը կ'ողբային այդ կացութիւնը, առանց ցոյց տալու ըմբոստացումի պահանջը:

Գրական դպրոց մը կը կազմուէր այն օրէն, երբ Արուսեան իր գաւառին մէջ խտացած ու կուտակուած քարուքանդ կեանքին վիպագրութիւնը կու տար, և իրեն կը հետեւէին Բաֆֆի, Պոռեանց, Գամառ Քաթիպա. այլևս յեղափոխութեան փողը կը հնչէր, Պարսկաստանի, Ալաշկերտի, Ղարաի զաղթականներու ողբը կը լսուէր արուեստագէտ հայրենասէրներու ներդաշնակ ձայնով: Ժողովուրդը կը զգացուէր նոյն գրողներուն նկարագրութիւններով, մասնական հալածանքները ընդհանուր ցեղին սրտին կը դաշէին, և հանրութիւնը խորապէս կ'ազդուէր գրողներու ցուցադրած արեւնոտ պատկերներով:

Եւ այլևս ամէն անհատ կը մտածէր իր ցեղին ցաւերուն վրայ: Էջմիածնայ պարիսպներէն ներս խուժող Պարսկահայաստանէն և Թուրքահայաստանէն թշուառ տարագիրներու կացութիւնը ինքնին ողբերգական էր, «Հիմի՛ էլ լռենք»... անհրաժեշտ բողոքի երգը հայրենիքի մէջ կ'որոտար: Խորձանուած Հայաստանի վիճակը այլևս նուաստացուցիչ պարտութիւն մը կը համարուէր ամէն մէկ գիտակից հայուն համար: Զղագրգիւ եռուկեռում մը յայտնի կ'ըլլայ. Հ. Ալիշան բռնկցուցեր էր Մ'ասիսի սարերը:

«Շարժի՛ր հա՛ շարժի՛ր Աւագը Մասիս,՝
Արձան պարծանաց Հայոց աշխարհիս.
Շընչէ՛ հա՛ շընչէ՛ ծրիխի ծիրանի,
Որ քո մանկըտեաց յուսոյ նշան ըլնի...»:

Եւ դպրոցներուն մէջ կ'երգէին «Բամ. փորոտանը», և դպրոցներուն մէջ իրրեւ ազօթք կը սաղմոսէին Թաղիաթեանի «Տէր, կեցո՛ղու զՀայս»ը... Եւ գիշեր ատեն ջահակիր հարսնեւորներու հանդիսական նուագախումբը կը հնչեցնէր «Արիք հայկազունք յառաջ ընթանանք»ը... Եւ իրօք հնչած էր խանդավառ հայրենասիրութեան զմայլելի շրջանը: Գաղթականը արցունքով կը բաժնուէր և արցունքով հայրենիքին կը նայէր: Հոն էին իր մեծներու շիրիմները, հոն էին իր պատմական փառքերու յուշարձան աւերակները: Եւ ամենուն շրթունքին վրայ կը թրթորէր Հայրենի՛ք բառը: Եւ ամէն զրազէտ՝ զրիշը բռնելուն՝ կ'երազէր Հայրենի՛ք, իսկ երգիծող հեղինակը կարծես բացառութիւն կը կազմէր. Պարոնեան ազգասիրական էջեր չարտադրեց, բայց իր հեգնական գրութեանց նպատակն կ'ըլլար առողջ բարքերով վերանորոգուած հայութիւն մը կազմակերպել, և վերլուծելով Հայաստանի բարեկարգութեան վրայ հեգնապաշտ գրութիւնները, իր յայտնած նպատակը ազգասիրութիւն էր: Անաթոլ Պրանս երբէք չերազեց հայրենասիրական հատորներ գրելու, սակայն նկարչական էջերուն մէջ երբ պատկերած է Բաբիգի ուրուանկարը, չէ կրցած զսպել հայրենասէրի տրոփումները... Մեր մէջ գրեթէ ամէն հեղինակ յայտնի համարձակ՝ վեր բռնեց հայրենասիրութեան դրօշակը, ամենուն սիրտը բարախեց հալածուած Հայրենիքին փրկութեան համար:

Եկեղեցականներն ալ ըմբոստութեան փողը կը հնչեն. հայ ցեղին

արժանապատուութիւնը անպատուած էր. ամենէն սիրելի դէմքն Հայրիկ՝ տեսնելով հայուն անգիտակ ստորնացումը, յեղափոխութեան քարոզ կը կարդար. «Միթէ գոհեաց կա՞ն ես դու աշխարհիս երես, ես էլ կը դա՞տեմ զքեզ թէ այդչափ ստրկանաս և աղարտես մարդկութեան ազատ պատիւ»...

Հալածանքի փոթորիկը որ կ'անցնէր հայրենիքի վրայէն, կեանքերը կը ճկէին, ու գերեզմաններու դռները կը բացուէին, տեսարանները կը յուզէին մեր գրողները, ու ինչ որ կը կրէր վարպետը, անոր հետեղուններն ալ նոյն գուրգուր զգացմունքով տողորուած կը նկարէին պատկերները:

Կը մաղթենք որ Հայրենիքին վրայ չի կրկնուին խժողով տեսարանները, պատմական միան մեր վիպագրողներու արիւնոտ նկարագրութիւնները. բայց զալիք սերունդներ առանց ականատես ըլլալու սրտամորմոռ տեսարաններուն, կարդալով մեր վիպասաններու ջարդի նկարագրութիւնները, խորապէս պիտի զգացուին. հալածանքի պատմութիւնը հայրենասիրութեան արծարծող ազդակն պիտի ըլլայ:

Վիպասանութիւնը արձանագրեց Հայաստանի վրայ շահատակող ուժերուն ոճրագործութեան պատմութիւնը, և մի և նոյն ատեն շատ թեթեւ կերպով ուրուագրեց հայ հոգեբանութեան ներքին տխուր պատկերը:

Ընթերցողը պիտի կարենայ դատել, թէ ինչ աստիճան պատասխանատուութիւն մը կրնայ ծանրանալ ազգին այն ուժերուն վրայ, որոնց առաջնորդութեամբ գաղթականութեան կարավանները Պարսկաստանէն ու Հայաստանէն՝ Ռուսաստան կը դիմէին, կամ Թուրքիայէն Եւրոպայ և Ամերիկայի մէջ կը ցրուէին: Պարսկաստանէն որ գաղթականութիւնը կը շարժի, Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոսը համամիտ չէր, ու վերջը բոլորովին համոզուած էր լաւ ըլլալուն համար. Սասուն և ամբողջ Թուրքահայաստան կը սասանի Համիտական ահաւոր հալածանքներով, ու պատասխանատուութիւնը կը ծանրանայ յեղափոխական կազմակերպութեանց անպատրաստականութեան վրայ. որքան ճիշտ էր այս. և արդեօք հալածանքի ծրագիրը յղացուած չէր երբ Պերլինի վեհաժողովին դռները կը զարնէին Ներսէս Վարժապետեանի չորս պաշտօնական պատգամաւորները... Մեր գրողները վերջապէս իրենց հատորներուն մէջ ցուցադրեցին մեր ցեղին քանդուած վիճակը, պարտուած հայութեան պատմութիւնը արձանագրեցին, ապագայի լուրջ քննական պատմիչը միայն՝ կարող է պատասխանատու եղողները գտնալ ու քննադատել:

Նոր սերունդը որ գրականութեան սիրով վառ՝ կը մոնէր պարբերական մամուլին գործունէութեան մէջ, գրելու որոշ նիւթ ունէր, բողոք արիւնարբու կառավարութեան դէմ. չի մտածուեցաւ հայկական հոգեբանութեան վրայ, չի մտածուեցաւ գաղափարական գրական դպրոցներու վրայ. չի մտածուեցաւ գրելու վէպեր, որոնք պատկերացնէին հայ մտքին գաղափարական փուլերուն խտացումը. միայն բժիշկ Պօղոս Գօրլեանն էր որ 1888ին «Հայոսն չիղեր» վերնագրով յօդուածներու շարք մը հրատարակեց, որ պարզապէս գիտական սիրուն ու շահեկան գրութիւն մըն էր, անշուշտ ո՛չ վիպական աշխատութիւն, ուր կ'ուզէր ապացուցնել՝ թէ հայը ապրած է պայքարի կեանք մը և «Այս մշտապէս

ու տաժանելի պայքարը տխրեցուցած է Հայը, դառնացուցած՝ հոգին, յոգնեցուցած՝ ջիղերը... Հալածեալ ազգերը ջլախտացեալներ են, մենք՝ դարերէ ի վեր հալածանքի ենթարկուած, կեանքի կոիւր մղելով մենէ շատ աւելի զօրաւոր տարրերու դէմ, յոգնեցուցած ենք ու միշտ կը յոգնեցնենք մեր ջղային դրութիւնը»։ Պ. Գօլջեան շարք մը փաստերով կը համոզէ թէ նոր սերունդը ջլախտաւոր է ջարդերուն հետեւանցովը, զի նոյնը պատահած է նաև ֆրանսացիներուն Բարիզի պաշարումի աւտեն ծնուած նոր սերունդին վրայ։

Վերջին նոր սերունդ հայերն բնականաբար ջլախտաւորներ էին, ու ահաւոր ցնցումի օրերուն մէջ, ըմբոստ գրականութեան ներկայացուցիչները կարող չեղան լուրջ գաղափարական վիպասանութիւն մը ստեղծելու։

Ու գտնուեցան վիպագրողներ որ ուզեցին նիցչէի ու Շոբէնհաուերի վարդապետութիւնները պատուաստել հայ վիպագրութեան. փոքրիկ փորձ մըն էր այդք Սկւ. Ահարոնեան՝ Շոբէնհաուերի յոռետեսութիւնը ընդօրինակեց շատ փափուկ գոյներով. Վր. Փափազեան յայտնի խրոխտ շեշտով նիցչէի գերմարդկային պատուիրաններուն թարգմանը եղաւ. Աւ. Խաւհակեան՝ Հայնէի հետեւութեամբ կեանքի ցաւերուն հեգնութիւնները նուազեց փափուկ արուեստով։ Բայց ընթերցող դասակարգը օտար վարդապետութեանց ունկնդիր ըլլալու համար՝ մէկ աւանջը կը բանար։ Կար աւելի սրտին մերձաւոր նիւթ մը, ազգին ցաւերը, ահա անոնց վրայ գրուած վիպասանութիւնը կ'ողջագուրուէր։ Հասարակաց ցաւերուն վրայ կը կեդրոնանար հանրութեան ուշադրութիւնը։ Մեր ազգասէր գրողները լքուած ժողովուրդ մը ունէին իրենց առջև, որ կը կարօտէր վէպերէն ծծելու պայքարի հզօր վարդապետութիւնն, և առողջ յոյսեր արժանաբանելու։

Նոր վիպագրողին վրայ կը ծանրանար պարտք մը, անմխիթաբար ազգութիւնը համոզիչ սփոփանքներով կազդուրելու. ինչպէս ըսինք, հայուն ջղերը յոգնեց, հիւանդացեր էին ջարդերուն ահաւոր հարուածներով. առողջ կորուզի գրականութիւնը միայն կարող էր ազգու դարմանը ցոյց տալու։ Հին Յունաստանը փրկողները՝ նոյնինքն գեղեցիկ գրականութեան ներկայացուցիչներն եղան. մեզի հայերու համար շատ նշանակալից էր Սոդոնի հայրենասիրական մէկ գործը։ Աթենացիք մէկ քանի անգամ յաղթահարեալ, կ'որոշեն մահուան դատապարտել ո՞վ որ Սալամինայի վերատին տիրելու խօսքն ընէր. և ահա այս առթիւ Սոդոն՝ Հերմէսի զխրարկը զուլիսը դրած, ժողովքին առջև իր ազգաշունչ մէկ տաղը այնպիսի խանդով մը արտասանեց, որ քաջարի երիտասարդները՝ հոգեցունց՝ վառուած, մեկնեցան «սիրուն կղզին ազատելու և Աթենքին ճակտին նախատինքն ու ամօթը սրբելու»։ Այդ մարտիկներու խմբին մէջ միշտ հայրենագոռ երգեր կը լսուէին, գրական վարպետ դէմքեր իրենց քնարովը կ'ամրապնդէին կռուողներուն հոգին և ամէն երիտասարդի բերնէն կ'ելլէր խրախուսական երգը. «Քաջարար կռուինք այս երկրին համար, որ մեր հողն է»...

Պրանսական պարտութիւնը խորապէս դպաւ հպարտ քաղաքացիին արժանապատուութեան. հին փառքին վրէժխնդիր գրագետ դասակարգը՝ ազգաշունչ վիպասանութեան ձեռք զարկաւ։ Ազնուական խանդավառութիւն մը կ'երևնար ընկճեալ ցեղին մէջ, նիւթական ընկճումին կը յա-

ջորդէր զգրական վերասթափում. այդ խրոխտ օրինակին հետեւեցան մեր գեղեցկագէտ մատենագրողները: Ֆրանսան իր ցեղին կու տար երկու հզօր մտաւորականներ Թէն և Թիէո. հարուստ հմտութեան տէր մատենագրողներ էին անոնք:

Ատոնց ձգտումներուն հետեւելու համար՝ մեր ցեղը արժանաւոր գրիչներ ցոյց չէր տար: Այդ երկու վարպետները գիտութիւնը և իմաստասիրութիւնը կը խտացնէին իրենց երկասիրութեանց մէջ, ու ամբողջ քառորդ դար մը՝ առաջնորդ կ'ըլլային նոր հասնող սերունդին: Մեր մէջ Տէմիրճիպաշեան տկար փորձ մը կ'ընէր այդ երկու տաղանդներուն հետեւելու: Այդ երկուքին նոյնպէս հիացող մըն էր Ա. Արփիարեան. բայց լոկ հիացող մը... Մեր գրագէտ դասակարգը չկրցաւ մշակել գիտութիւնը և իմաստասիրութիւնը. միայն Ռ. Պէրպլէեան ուզեց խօսիլ իմաստասէրներու բնմէն, բայց անի չի կրցաւ իմաստասէր վարպետն ըլլալ, մէկ ճիւղի մէջ սահմանափակուած չէր: Տէմիրճիպաշեանի «Գրական և իմաստասիրական շարժումն» ալ՝ ինքն իր համբաւաւոր անունին հարազատ թարգմանը չի կրցաւ ըլլալ: Տէրոյնց պատուելին միայն կարող էր իմաստասիրական գիտական ճիւղին մէջ շատ աւելի հռչակուիլ, սակայն իրեն նպաստաւոր չէին միջավայր և միջոց:

Ու այդ մեծ վաստակաւորը կը զրէր 150 հատոր գիրք. «ոչ ոք ճանկահայեցուն մէջ՝ իրեն չափ գիրք կարդացած, ո'չ ոք ալ զրած է իրեն չափ գիրք», այսպէս կը վկայէ Մրմըրեան: Որնանի «La Vie de Jésus»-ն թարգմանեցին ու վարժապետեան Ներսէս պատրիարք բողոքեց, բայց ոչ մէկը փորձն ըրաւ թարգմանելու Թէնի զմայլելի աշխատութիւնը «L' Histoire de la littérature anglaise». գործ մը, որ առաջնորդ պիտի ըլլար մեր գրողներուն, որ հեղինակներ ըլլալէն առաջ՝ քննադատել կը սիրեն:

Տէմիրճիպաշեան Նիրվանայի անըջանքներով չի կրցաւ լուրջ վարպետի զգական առաջնորդի դերը ստանձնել. կը հասնէր Ա. Արփիարեան, սա իր խառնուածքով հեզնաժպիտ թեթև գաղափարներով կ'անցնէր զգական խումբի գլուխն. բայց տակաւին գեղեցկագիտական պաշարով շատ աղքատ. իր «Արդար» անորոշ զգական փորձ մըն էր, սակայն ձեռով նորութիւն մը համարուեցաւ. գեղեցկապաշտ գրողներուն ուշադրութիւնը զրաւեց. ու հասաւ ջարդերուն թուականը. լրջօրէն մտածելու ու գրելու ժամանակն էր. քրոնիկագիր զուարթ Արփիարը կը խօսեցընէր «Կարմիր ժամուցի» Տէր Ոսկին, ատով կ'ուզէր իմացնել, որ հայը մեռնելու չէ: Արփիար լրջութիւն մը կը մտցընէր նոյն իսկ իր երգիծական գրութեանց մէջ: Ազգամուլ զրականութիւնը այլևս պահանջ մը կը դառնար, Ղարիպի և Սիամանթօյի հրաշունչ քերթուածները՝ դիւցազնօրէն ապրելու քարոզներ կը գոռային: Եւ ահա ազգաշունչ բանաստեղծութիւնները կերպարանափոխուած էին. Հ. Ալիշանի «Հայրուհի» նուագները հայրենասիրութիւն կը բուրդէին, իսկ Ղարիպին ու Սիամանթօյինը՝ վառօդ և արիւն: Սակայն նպատակը նոյն էր, ամէնն ալ կ'եւրագէէին գերի հայրենիքի փրկութիւնը:

Մեր գրողներու մեծ մասը մի և նոյն ատեն ուզած են ըլլալ դիւանագէտ դէմքեր. բայց զրագէտ անձը զրագէտ մնացեր է. զգական պատմութեան մէջ իրենց զրական արժանիքը միայն քննութեան կ'են:

Թարկուի։ Անթուլ Ֆրանսը յիշելուա, իր մէջ կը նկատենք գեղեցկապաշտ զմայլելի գրագէտը, ինքն իր համարաւ իր պերճ գրչին կը պարտի, և ոչ թէ ընկերվարական գաղափարներուն։ Ա. Ահարոնեանի հոչակը կը նկատենք իր նկարչագեղ գրականութեան մէջ, յեղափոխական ուսման մը ըլլալն երկրորդական է։ Գրական սիրուն էջեր արտադրած են նաև Մ. Փորթուզական և Մ. Չերազ, սակայն ազգը զանոնք կը ճանչնայ հայկական դատին պաշտպանները։ Քաղաքական հարցերուն մէջ հաստատապէս աշխատած է Ա. Արփարեան, սակայն ապիկար փնտցած է քաղաքական խնդիրներու մէջ, և վարպետի համարան վայելեր է գրականութեան մէջ։

Զլապինդ Թափով մը յանկարծական ծնաւ գրական ճիւղը, և մի միայն ջարդերէն վերջը յայտնուեցաւ վիպական բեղմնաւոր շրջան մը. ու ամէն վիպագրող մի և նոյն ատեն քաղաքական կուսակցութեան մը պատկանելով ազգային դատին վերաբերեալ գործին մէջ՝ իր աշակցու թիւնը ցոյց կու տար։ Ա. Չօպանեան հակառակ իր նիւթական ապեւ ըստի նեղ միջոցներուն՝ մի և նոյն ատեն թէ՛ գրական հանդէս մը կը վարէր, թէ՛ պատմական ու բանաստեղծական հատորներ կը հրատարակէր, թէ՛ հայկական հարցին ի նպաստ ճառախօսութիւններ կ'ընէր օտար ազգաց առջև. ու գարմանք չէ որ էմիլ Ժակէ տարուան մէջ տառապանք հատոր գերք կը հրատարակէ, անշուշտ նիւթական նախանձելի միջոցներով օժտուած։

Կէս դար մը բուրեցաւ, գրական վերածնունդը զգալի կազմակերպութիւն ստացաւ. խնդիր է սակայն թէ մոտաւորական դասակարգին մէջ երեցան անհատներ որ այս կամ այն շրջանին ներկայացուցիչներն ըլլային։

Կէս դար առաջ Արտովեան՝ բանաստեղծ հոգիներուն ամենէն ազդեցիկ ազնիւ վարպետն կ'ըլլար. ասի իր շրջանին ներկայացուցիչն է։ Հ. Ալիշան «Բազմավէպ»ի մէջ հրատարակած պատմական և բանաստեղծական հմայրոտ հայրենաշունչ գրութիւններով՝ հաստատապէս կը ներգործէ թէ՛ թուրքահայ և թէ Ռուսահայ գրագէտ հասարակութեան վրայ։

Պէշիկթաշլեան և Պետրոս Գուրեան իրենց վրայ հիացնել կու տան երկարածիգ տարիներ։ Հ. Բազրատունի Արսէն իր գեղեցկապաշտ հայերէնով՝ շրջան մը կը կազմէ։ Եւ Ալտընեան Արսէն Գերապայժառ՝ աշխարհաբարի ուսումին շտեմարանը կ'ըլլայ։

1896ին աղէտները անհունապէս յեղաշրջեցին գեղապաշտ գրականութիւնը. բազմաքան մեր գրագէտները, քիչ թէ շատ ամէնն ալ մի և նոյն արժասիրելով վիպագրեցին և երգեցին ազգին տառապանքները, բայց բազմաթիւ գրողներուն մէջ չգտնուեցաւ մէկը, որ վարպետի հրմայեցով գրական նոր կարավանին ուսման ըլլար։

Աշխատութիւնը արդիւնքին համազօր չէր. ոռոսահայ բեղմնաւոր գրող Ա. Բարախանեան՝ զմայլելի ղիւրութեամբ փոքրիկ շրջանի մը մէջ բազմահատոր գրքեր հրատարակեց՝ չյիշելով վիպական շարք մը գրութիւնները. երկու երեք տարուան միջոցին մէջ իրարու յաջորդեցին իր պատմական աշխատութիւնները «Յովս. Եպս. Արղարեան», «Ստեփ. Նազարեան», «Գրիգոր Արծրունի», «Հայկական տպագրարիւն», «Սոսրք

Մեհարպ», որոնց մէջ կայ առաջնորդող յառաջադիմական խանդոտ ոճ մը, և գաղափարներ, որոնք ծծած է Ստ. Նազարեանցէն և Գր. Արծրունիէն, ինքը անցեալ շրջանի վարպետներուն քարոզներուն արձագանգ կ'ըլլար, բայց ինքնին չէր ստեղծեր նոր գրական պատմական շրջան մը։ Նոր գրողները ժառանգորդ չունեցան. նոյնը չենք տեսներ նոյնպէս ֆրանսական գրականութեան մէջ. Լամարդին և Հիւկոյ ամբողջ շրջան մը կը կազմեն, ատոնցմէ զատ երեցան ուրիշ շնորհալի քերթողներ Ֆրանսուա Գորթէ, Սիլի Բրիտոմ, Վէրլէն, որոնք նոր սերունդին չեն պատկանիր և առաջիններուն վարպետի գերազանց առաջնորդութիւնն չեն ունեցած։ Որոշ է նոյնպէս որ Ֆրանսացի նոր գրող սերունդը չի կրցաւ ժառանգորդ ըլլալ իր հին վարպետներուն տիրապետող համբաւին։

Անշուշտ բնաւ մտադիր չեմ ստուերելու նոր սերունդին գրական արժանիքը. ժամանակը երկարածի՞ք շրջանի մը մէջ կարող է ճշգրտօրէն կշռելու ամէն մէկ գրողին իրական արժանիքը։ Նորագոյն գրիչներու մասին այժմէն կարելի չէ ամբողջական որոշ գաղափար մը յայտնել. 1896էն սաղին, այն գրողները որ տակաւին սկսնակ գրագէտներ կը համարուէին, անոնք իրենց գործունէութեան շրջանը բոլորած չեն. օրինակ Պ. Լեոն Սեյրուսեան՝ ծածկանուէտով յայտնի Շանթը՝ այդ թուականին իր փոքրիկ բանաստեղծական գրութիւններով՝ ո՛չ մէկ նշանակութիւն կ'ունենար, և սակայն ահաւասիկ այս օրերու մէջ իրեւ թատերագիր՝ ամենէն կարկառուն դէմքը կը համարուի թէ՛ ռուսահայ և թէ՛ թուրքահայ գրական խմբերուն մէջ. « Հին Աստուածներով » նոր համբաւ մը վաստկեցաւ Էւ մամուլը 1913ի գրական գործունէութեան հաշուեկշիռն ընելով՝ միակ անգուզական գործը՝ Շանթին այդ թատերագրութիւնը մատնանշեց. թէ ո՛րքան արդար էր նոյն հաշուեկշիռը, այդ ուրիշ հարց։ Առ այժմ չենք կրնար ըսել, թէ նոր սերունդը որ հիննալու վրայ է, կրցաւ տիրապետող համբաւ մ'ունենալ. սակայն միայն կրնանք ըսել, որ այդ սերունդը կրցաւ տալ այնպիսի գործեր որ յաւիտենական մոռացութեան դատապարտուած չեն։

Կարելի՞ է համոզուիլ որ հայ գրական պատմութեան մէջ անյիշատակ մոռցուի Թ. Պարոնեանի երգիծական գրականութիւնը։ Հայ գեղարուեստի պատմութիւնը գրողը կրնայ մոռնալ « Քեդանկիկոս » կատարած դերը. հայ նկարիչներու կենսագիրը կրնայ մոռնալ Ալվազովսկին և Շահինը. բանասէր գրիչը կրնայ մոռնալ Հ. Սուքեանի, Հայր Տաշեանի երկասիրութիւնները. և այսպէս շարք մը հայ մօքի արտագրութիւններ, եթէ ո՛չ յաւիտենական, սակայն երկար ատեն անմոռանալի կը մնան։

Կան հեղինակներ որ անմահ են, և կան որ անմոռանալի. իր. թէն և Ֆլոպէր անմոռանալի են. Հիւկոյ և Լամարդին՝ անմահներ. կան հեղինակներ որ իրենց բեղմնաւոր գրչով զմայլելի մտաւորական կարողութիւնին ցոյց կու տան ինչպէս Ժիւլ Լըմէզը և Էմիլ Ֆակէ։ Ու կան հեղինակներ որ գրական համայնագէտ հատկութեամբ՝ արուեստի էջեր կը ստեղծեն, անմոռանալի համբաւ մը կ'ունենան՝ ինչպէս Անաթոլ Ֆրանս ու Փոլ Պուրթէ, այս երկուքը հաւասարապէս արտագրեր են քերթողական, վիպագրական, քննադատական, տեղագրական հատորներ. խորաթափանց հոգեբանութիւն և արուեստի փափուկ ոճն ան-

պակաս է իրենց գրականութեան մէջ, Եւ ասոնք հեղինակներ են. շարք մը անմոռանալի գրողներ՝ որոնց դիմաց մեր ցեղը չէ կրցած հանել ո՛ր և է գրագէտ մը, Եւ սակայն մեր թուրքահայ գրագէտ դասակարգը՝ սիրուն պարծանք մը կը համարի, այդ հեղինակներու վրայ հիացած ըլլալուն համար...

Խնդիր է արդ, թէ մեր վերածնունդի գրականութեան մէջ բարոյական տեսակէտով ինչ նորութիւններ մուտք գտան, Միամիտ հասարակութեան մէջ շատ դիւրին է գաղափարական յեղաշրջումի գործը. բայց հայ հասարակութիւնը արդեօք միամիտ է...

Նոր գրողները իրենց նոր գաղափարներով կրցան ազդել ընդհանուր ընթերցող դասակարգին վրայ:

Ժամանակակից նոր գրողները բացարձակ ու արմատական ազատամտութեան ձգտելով, հայ ցեղին բարոյական ըմբռնումները ուժգնօրէն վերաւորեցին: Ամենն աւելի վարժարանի պատանիներուն վրայ ազդեց խնէշ գրաֆանութիւնը, որ դժբաղտաբար ծաւալելու վրայ է: Անշուշտ խնդիր է թէ ինչ կարգի մէջ դնելու է Ալիփարի, Ե. Թօլեանի երգիծական գրութիւնները, սակայն պարկեշտ հայրը իր զաւակները կը զգուշացնէ անոնցմէ. եկեղեցականները Ռուսիեանի 1854 թ. տարեցոյցը բանադրեցին. սակայն մէկ քանի տարի առաջ տեսած եմ եկեղեցականներ, որ տրամվուպի մէջ նստած հրապարակաւ կը կարդային «կալոօշի» վրան բաց համարուած երգիծաթերթը: Ինչ բանի վերաբրենք այս, եկեղեցականին անսահման ազատամտութեան արդեօք... վրան բաց գրութիւններ գրած են նաև Կի տը Մորասան ու Զօլա, սակայն այսօր Անաթոլ Ֆրանսը միայն կը համարուի «pur amoraliste»:

Մեր մէջ ալ կրնան գտնուիլ կարգ մը նոր գրիչներ որ չափազանց անպարկեշտ գրութիւններ հրատարակած ըլլան, բայց ամենէն աւելի դատապարտելի են այն գրիչները, որ չար դիտումներով կ'աշխատին տապալել ցեղի մը կրօնական պարկեշտ բարոյականութիւնը: Բարբախտաբար չունինք հեղինակ մը, որ Անաթոլ Ֆրանսի հետեւողութեամբ խախտը մեր ժողովուրդին նուիրական բարոյականը:

Աչք գոցելու չէինք Սիամանթօյի առ դիցուհին Անահիտ «Նաւասարդեան աղօթք»ին, եթէ նոյնինքն այդ բանաստեղծը նարեկաշունչ քննութեամբ չերգէր հօգը հաւատքը «Մեսրոպ»ին: Տիգրան Ալիփարիանի «Մասիս»ին մէջ, պահ մը երեցան նոր գրողներ, որոնք ուզեցին մարմնապաշտ գրական շրջան մը ստեղծել, բայց իրենց անբարոյականութեան այդ թեթեւ միամիտ խաղերը շարունակութիւն չունեցան: Ընդհանրապէս մեր գրողները ջանացեր են պարկեշտ մարդու համբաւով անաղարտ մնալ: Լրագրութեան մէջ ամէն տեսակ գրութիւններ երեցած են. անտարակոյս կարելի չէ յեղյեղուկ գաղափարներու ներկայացուցիչ մամուլը լուրջ քննութեան ենթարկելու, զի մի և նոյն մամուլին մէջ թեր ու դէմ գրութիւններ լոյս կը տեսնեն, մերթ խորտակելով բարոյականը և մերթ վերաշինելով:

Շիրվանզադէ՝ մեղադրուած է Լէօն Իբրև «անսահման սիրոյ» վիպագիր, և ահա նոյն Շիրվանզադէն, սիրոյ քնարերգութիւնը կը դատապարտէ Վարուժանի մէջ:

Անբարոյական գրականութեան մասին որոշ գաղափար մը կազ-

մուսած չէ մեր մէջ. վասն զի չկայ հայ հեղինակ մը որ լոկ նպատակով մը անպարկեշտ անբարոյականութիւն քարոզէ, անշուշտ բացառութիւն կը կազմէ Զիֆոտ Սարաֆի «Միամիտի մը արկածներ» վէպը. և սակայն բարոյականութեան քարոզիչ «Մշակ»ը՝ ջերմապէս կը յանձնաւորաբէր որ հեղինակին այդ աշխատութիւնը Ռուսահայ հասարակութեան մէջ ծաւալի ծանօթանայ . . . Եւ այս ալ նոյնպէս փաստ մըն է, որ տակաւին որոշ գաղափար մը կազմուած չէ անբարոյական գրականութեան վրայ, Իրանագէտ Գրիգոր Օտեան՝ «սրկայ» կ'անուանէր Տէմիրճիպաշեանը, սակայն կարելի՞ է ըսել որ այդ անհաւասարակշիռ գրագէտը ունեցած է անբարոյական գրականութիւն մը։ Օրինակ Ֆրանսական գրականութեան մէջ Էմիլ Զակէ՝ կը համարուի ամէն տեսակ խորհրդապաշտ գաղափարներու ներկայացուցիչը, բայց ընկերական բարոյական շէնքին ամրապնդումին համար աշխատող մըն է եղած, թէն Նիցշէաշունչ գաղափարներով կ'ապրի, այսպէս և Տէմիրճիպաշեան՝ Օկիւստ Գոնդին վարդապետութեանց կը ձգտի, յարգելով սակայն հայկական բարոյականը։

Մեր գրականութիւնը որոշ ջանք մը չէ ըրած՝ ցեղին բարոյականը կազդուրելու համար. զի մեր գրողները՝ ինչպէս ըսած ենք, միակ նպատակ մ'ունեցեր են, արծարծել ազգայնական հոգին. մենք չենք ունեցած փօլ Պուրժէի հետեւող նոր գրող մը, որ հայ ցեղին իրական ու փորձառական կեանքին վրայ չափէր հայկական հոգեբանութիւնը։ Յատուկ ուսում մըն է ապրուած կեանքին հոգեկան փուլերուն մանրակրկիտ նկարագրութիւնը, և վիպագրողին համար՝ ասի զմայլելի նիւթ է։ Շիրվանզադէ այդ իրապաշտ դպրոցին հոգեկան յեղաշրջումներուն վրայ սկսաւ վիպական փորձեր ընել, բայց ընդհանուր ցեղական հոգեբանութեան նկարագրութիւնը չէր իր այդ գործը։

Զեպու մէկը որ հայ իղճի, հայ հոգիին ամենէն հարազատ թարգմանն ըլլար վիպական աշխատութեամբ մը։ Վարուժանի «Ցեղին Սիրտը» հայ ցեղին ցաւերուն տառապանքի ընդվզեցուցիչ քնարերգութիւնն էր, ուր կը լսուէր արուեստի գեղեցկութեան երգը։

Զգայնական գրականութեան դէմ կը կանգնէր Ֆրանսուա Գորէի մաքուր պարկեշտ քնարերգու հանճարը, որուն պարկեշտութեան հաւասարակշիռ քերթող կրնանք ցոյց տալ մեր մէջ Պէշիկթաշեանը իր հայրունի և հոգեշունչ ստեղծումով։

Նոր Հայաստան մը վերակենդանացնելու համար մեր գրականութեան մէջ երկու գրական ձգտումներ երեցան։

Ոմանք թատերական նիւթերով վերարծածեցին պատմական ու ուղեցիկ փառասիրութիւն մը, նախանձելի ըրին հին բարքերը, հին դիւցազներու քաջագործութիւնները, ուրիշները՝ հայրենասիրութեան և ազգայնական գաղափարներու և յեղափոխական գործին հակառակ համարելով ըբիստոնէական վարդապետութիւնը։ Արովհանէն սկսեալ՝ ուժգին պայքար մը մղեցին եկեղեցականներու դէմ. ամենէն մոլեռանդ պայքարը կը մղէր Բաֆֆին իր «Զալալէղդին» վէպով. ուր սակայն հակառակութիւններ ունէր, զի կը խոստովանէր թէ ժողովուրդը կը հակառակի ընդվզելու՝ մինչդեռ վանահայր եկեղեցականը ընդհակառակն՝ յեղափոխութիւն, դիմադրութիւն ու պայքար կը քարոզէր։ Եւ սակայն այդ

ըրջանէն սկսեալ՝ կուրորէն անհամակիր ձգտում մը երեցաւ հակառակ եկեղեցականներու, ու նոր սերունդը հետեցեալ վարպետներուն:

Հայկական կրօնական հոգեբանութիւնը իր վաղեմի մաքուր տոկուն կորովին մէջ պահելու համար, վերազարթումի գրական դպրոցը չունեցաւ յատուկ հեղինակներ: Բայց պատմութիւնը կը հաւաստէ, թէ Հայրենիքը հոգիի ու մտքի համերաշխութիւնով կրցեր է կանգուն մնալ: Հայ արիւնի առաքինութիւնն է կրօնքը...

Հ. Ս. ԵՐԵՄԵԱՆ

ՕԴԱՆԱԻԱԲԱՆԱԿԱՆ

Եթէ մէկը ապագային օդանաւարկու թեան պատմութիւնը գրելու ձեռնարկէ, անոր պիտի կցէ. Հայ անունը, ապահովարար:

Անցեալ ամիսներուն Հայ թերթերն աւետեցին երկու Ֆրանսահայ երիտասարդներու ունեցած օդանաւի գիտեցողքը. Տիգրան Արամ, որ հնարիչն է նոր տեսակի մը. իսկ Երուսաղէմ Նազարեան, իր կատարելագործած օդանաւով քանի մը օրէն պիտի սաւառնի դէպ ի Կ. Պոլիս, Ռուսաստան, Պարսկաստան և Հայաստան ու այլուր:

Մենք անոնց մասին ուրիշ աթիւ կը խօսինք. առ այժմ վստահ ենք ըսելու թէ միջազգային պատուոյ պիտի արժանանան և անգամ մը ևս հայ տաղանդը Եւրոպական կառավարութեանց առջև պիտի գնահատուի. արդ դառնանք մեր նիւթին:

Որքան որ 1912 և 1913ի իտալական և Պալքանեան պատերազմի մէջ գործածուած օդանաւերը նշանաւոր հանդիսացան, բայց անոնց դեռ թերի էին կատարելագործումէ, մանաւանդ անոնց մեքենաներուն խիստ շատ ծանր ըլլալը որ ապահովարար առաջին թերութիւնն է. իսկ մենարդակները և կրկնարդակները հաւասար չեն. սաւառնելու համար կը պակսին շարժումը դիւրութեամբ պատճառող և յօրինուածքը թեթեւեղ հնարքներ:

Ռէմի համախմբումին մէջ առնուած ջալերը արշալոյսը պիտի համարուին այն դարին՝ ուր այլևս մարդ ուզատորէն սաւառնի օդին մէջ, նոր թեթեւ մեքենաներով. դարձեալ, անցեալ տարուան Յուլիս 25ին Օրվիլայթ, Ֆորթ Մէյլորի կառավարական փորձերը կ'ամրողջացնէր, երբ 10 մղոն հեռաւորութեամբ տեղ մը ժամը 45,50 մղոն արագութեամբ կը կտրէր. ամերիկեան կառավարութիւնը 50.000 տալերի գնեց փորձարկուին մեքենան: Յուլիս 30ին, նախորդէն աւելի ժողովրդական ցոյց մը կատարեց Պէլքիօ, օդագնացը, երբ 25 մղոն արագութիւնով Անգլիոյ ջրանցքը կ'անցնէր:

Ռէմի Օգոստոս 22ի համախմբումին մէջ 40 սաւառնակներ ի հանդէս դրուած էին. որոնց 36ը իրենց սլացքը յաջողապէս կատարեցին, փորձին սաւառնակները հաւասարաթիւ մենարդակներէ և կրկնարդակներէ բաղկացած ըլլալով:

Հոս ժողովուրդը վեցվեցեակ սաւառնակներու միաժամանակ օդին մէջ թռիչքին հիացած ու ակնապիշ կը դիտէր և կ'ուրախանար իր օդագնացներուն յաջողութիւնը տեսնելով, որոնք շարժուել հովերը սաստեղծով անասան իրենց թրբախին կը հետապնդէին:

Պէլքիօ և Քուրթիս իրենց թռիչքովը ցոյց տուին թէ նպատակադիր 50 մղոն արագութեամբ հասնիլ, կարելիութիւն մըն է. առաջինը 6, 21 մղոնը ժամը 47, 78 Մղոն արագութեամբ կտորելով Մրցանակը կը շահէր. երկրորդը 12, 44 Մղոնը